

achtergrond van de hegeliaanse filosofie. Heel belangrijk is de moeilijkheid van de aanzet, van het begin, van de inleiding die nooit een absoluut begin kan zijn. Niet minder belangrijk is hoe, volgens Guldemond, Hessing Hegel verder door-denkt in het proberen te begrijpen wat identiteit in het dialectische denken betekent. De auteur schaaft zich achter Hessing wanneer hij stelt dat de overgang van identiteit naar verscheidenheid "niet 'historisch', dat wil zeggen achtereenvolgens in-de-tijd-geschiedend is te denken, of anders gezegd, dat het er hier om gaat dat, "wat als begrip eeuwig geschiedt en daarom nooit en nergens *geschiedt of geschiedt is* [of wellicht duidelijker: "nooit en nergens *eenmalig, op een bepaald tijdstip geschiedt of op een ander tijdstip reeds is geschied*"; het één of het ander! G.], niet als geschiedenis te vertellen is, als geschiedend aan zichzelf en aan anderen voor te tellen is", of weer anders gezegd: dat het er hier om gaat dat, "wat, als het begrip, 'alles is eens' is, daarom ook niet als een tijdelijk *naast*, dat is *na* elkaar gebeuren, als het op het andere *volgen* en aan het andere *voorafgaan*, aan zichzelf en aan anderen is *voor te tellen* of te *vertellen* [en toen ... en toen..., G.], om dus te doen, wat (eigenlijk) niet te doen is". (p. 51). Hiermee krijgt de lezer een staaltje van een wijze van filosoferen, waarvan Guldemond zegt dat zij onvermijdelijk moeilijk is. Hij meent immers "dat wie de filosofie gemakkelijker probeert te maken dan zij is, het filosoferen geen goede dienst bewijst. Als een zegswijze onnodig ingewikkeld lijkt, neme men voorshands aan, dat het zin heeft het zó te zeggen als het gezegd is" (p. 81). Dit overtuigt ons niet.

Guldemond biedt ook een korte levensschets van Hessing, hij evocert de moeilijkheden die Hessing ondervond om Bolland op te volgen. Hij kreeg die opvolging niet na Bolland's overlijden in 1922, maar werd na allerlei problemen bijzonder hoogleraar in de wijsbegeerte van Hegel in 1933, een leerstoel die hij met succes tot zijn dood in 1944 heeft bekleed. Met zijn studie biedt Guldemond een hoofdstuk in de geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland.

Jacques DE VISSCHER

* * *

HEIDEGGER EN DE ETHIEK

Chrisjan Bremmers, *Overgankelijkheid. Heideggers ontwerp van een fundamentele ontologie en de kwestie van de ethiek*. Leende, Damon, 2000, 313 blz., 790 Bfr./39,50 Hfl., ISBN 90 5573 100 5

Martin Heidegger schrijft in zijn beroemde *Brief over het humanisme* dat de kwestie van de ethiek belangrijk is, maar die kwestie heeft hij nooit gethematiseerd of uitgewerkt. Het is natuurlijk overdreven te stellen dat zijn denken een gewetenloos denken zou zijn. Helemaal niet overdreven is het te onderkennen dat Heideggers geschriften heel wat ethische implicaties bevatten. De ethiek hoeven we niet altijd in de nadrukkelijkheid te zoeken. Het is nu de grote verdienste van Chrisjan Bremmers dat hij met de publicatie van zijn proefschrift over Heidegger een massa materiaal heeft verzameld om de ethiek in Heideggers zijnsdenken (ontologie) bloot te leggen. De auteur schuwt geen inspanningen om het denken van de 'Meester uit Duitsland' voor zichzelf te herformuleren. In dit perspectief wordt de kwestie van de ethiek de vraag naar de inzet, maat en geschiktheid van een menselijk leven: waar gaat het om in een menselijk leven, in welke zin is dat

maatgevend en wat stelt iemand in staat om daaraan te beantwoorden? Dit perspectief mondt uit op de vraag of de ethiek structureel is verbonden met Heideggers ontwerp van een fundamentele ontologie.

In het bewandelen van deze weg slaat de auteur een richting in die hem van vele Heideggerkenners, met wie Bremmers niet in discussie treedt – het is alsof er nauwelijks over Heidegger is gepubliceerd – verwijderd, omdat zij van oordeel zijn dat het Heidegger om een pre-ethische (fundamentele) ontologie te doen is. Eerst moet de vraag naar het zijn van de zijnden worden gesteld. Daartegenover meent Bremmers Heideggers Daseinsanalyse uit *Sein und Zeit* te kunnen begrijpen in de zin dat *Dasein* de aanduiding is van het optreden van werkelijkheid in de voltrekking van het leven. In die voltrekking is *ethos* niet weg te denken; het wezen van de mens ter sprake brengen wil dan ook zeggen ethiek openbaren, bijvoorbeeld aan de hand van een uitleggen, een hermeneutiek van de alledaagsheid, waaruit blijkt dat *Dasein* ook steeds 'ethisch-zijn' betekent. Alleen moeten we bij Heidegger in verband met deze notie van 'allegaagsheid' op onze hoede zijn. Alledaagsheid kan oneigenlijk zijn in de zin dat men (!) zich door het gangbare kan laten meeslepen, zodat men zich helemaal niet realiseert waar het in het bestaan op aankomt. Aan deze thematiek schenkt Bremmers, terecht, veel aandacht; de auteur stelt hier de juiste vragen: "Waarom de gehechtheid aan zichzelf opgeven en de zelfgenoezaamheid van het gangbare leven prijsgeven en zich daarmee overgeven aan wat in en aan zichzelf vreemd en raadselachtig is – de *Unheimlichkeit* die de *oorspronkelijkheid* van het leven als *Dasein* zelf is? Waarom zich identificeren met zichzelf als nietige mogelijkheid die het 'eigen' leven 'altijd al' is? Wat is de zin of strekking van het leven als 'nietige mogelijkheid' en het verlies van 'zichzelf' in de gebruikelijke zin?" (p. 191).

Bremmers is een bijzonder breedvoerige auteur; hij gaat op zoveel mogelijk gedetailleerd in, zonder Heideggers denken kritisch 'open te breken'. Soms lijkt het er wel op dat hij meer samenvat en parafraseert dan echt bespreekt en uitlegt. Tegen deze achtergrond van zin voor een volledige presentatie van wat met de kwestie van de ethiek bij Heidegger samenhangt, is het jammer dat hij een belangrijke implicatie niet uitwerkt, met name de stelling dat bij Heidegger *Sein* tegelijk *Mitsein* is. De mogelijke consequenties voor de ethiek trekt Bremmers helaas niet. Dit terwijl de auteur van *Sein und Zeit* aan dit thema toch meer aandacht schenkt dan zijn commentator. Hierbij aansluitend heeft Bremmers het domein van de lichamelijke ook braak laten liggen. In tegenstelling tot wat hij schrijft (p. 149) heeft Heidegger toch iets meer aandacht aan het fenomeen van de lichamelijke geschonken. Vooreerst al over de gebruiksvoorwerpen schrijft Heidegger dat ze de handigheid van de maker als model hebben, ze zijn naar het lijf van de gebruiker gesneden. Maar de dingen staan niet op zichzelf, ze verwijzen naar elkaar, ze behoren tot de wereldlijkheid van het *Dasein* en maken bijgevolg deel uit van het *ethos*, zoals Bremmers op pp. 262-266 goed aantoonde. Alleen legt de auteur de relatie niet tussen de wereldlijkheid en lichamelijke van de tuigen en de wezenlijke aard van de mens *ergens* in de nabijheid van anderen (draagwijdte van het *Mitsein*) en dingen te verblijven en te wonen.

Deze studie heeft de titel 'Overgankelijkheid' meegekregen. Dit is een raadselachtig woord. We blijven wat op onze honger wanneer we naar de verheldering van dit woord uitkijken. Afgezien van enkele korte aanduidingen (pp. 142, 184, 196), komt het thema van de 'overgankelijkheid' pas op het einde schoorvoetend ter sprake als Bremmers ongeveer besluit met de gedachte dat een menselijk leven niet 'iets' of

'iemand' is "die voorkomt in het geheel van de werkelijkheid als een louter vergankelijk wezen dat er even in opduikt en er weer in verdwijnt en dat zijn zin zou moeten vinden in zichzelf. Evenmin is het een sterfelijk wezen dat zijn zin zou moeten zoeken in een of andere vorm van onvergankelijkheid. Zeker is de mens een geboortelijk en sterfelijk wezen en daarom 'vergankelijk'. Beslissend is evenwel dat precies in dat 'vergankelijke' leven – voorzover het inderdaad naar zijn eigen zin wordt geleefd en in die zin 'eigenlijk' is – iets gebeurt. Die gebeurtenis is niets meer en niets minder dan de gebeurtenis van wat werkelijkheid heet zelf. Leven heeft dan een overgankelijke zin: het is de plaats waar en de weg waarlangs werkelijkheid *als* werkelijkheid plaatsgrijpt" (p. 267). Had de auteur ook dat niet moeten thematiseren, enigszins loskomend van een scholastisering van de meester?

Jacques DE VISSCHER

* * *

ARTAUD EN BECKETT

Wilma Siccama, *Het waarnemend lichaam. Zintuigelijkheid en representatie bij Beckett en Artaud*, Nijmegen, Vantilt, 2000, 222 p. 39,90 Hfl., 750 Bfr. ISBN 90 75697 33 3

In *Het waarnemend lichaam* stelt Wilma Siccama zich tot doel – dank zij de dubbelzinnige betekenis van de titel – aandacht te schenken aan de lichamelijke zintuigelijkheid van het menselijke lichaam, maar ook aan de plaatsvervangende functies voor dat lichaam wanneer het een beroep doet op technologische hulpstukken. Dat vormt een interessant uitgangspunt. De lezer wordt in contact gebracht met de problematiek rond de onmiddellijke en middellijke sensorische perceptie, waarbij de eerstgenoemde verwijst naar de natuurlijke waarneming, terwijl de laatste minder rechtstreeks gebeurt, door tussenkomst van allerhande technologieën.

De nadruk ligt daarbij vooral op het fenomeen van synchronisatie en desynchronisatie van de natuurlijke, onmiddellijke waarneming enerzijds, en de middellijke waarneming, via tussenkomst van een techniek anderzijds. Siccama doet daarvoor een beroep op het werk van Artaud en Beckett. Zoals bekend waren Artauds theateropvattingen gekenmerkt door directe communicatie. Niet de tekst vormde het middelpunt, maar alle niet tekstuele elementen als beweging, klanken, gebaren. Omdat de theaterervaring een onmiddellijk samenvallen met het gebeuren veronderstelt, verplaatste Artaud de nadruk van de representatie naar de presentatie. In zijn onmiddellijksheidsaanspraken ging hij zover dat de traditionele theaterruimte plaats diende te maken voor een door spektakel omringd publiek zodat het directe contact met wat er te beleven viel nog versterkt werd.

Artaud weigerde, met andere woorden, het middellijke karakter van de waarneming te onderkennen – met inbegrip van dat van de meest synchrone waarneming – door vast te houden aan het samenvallen van de waarnemer en het waargenomene. Beckett daarentegen was voorstander van desynchrone ervaringen, bijvoorbeeld, wanneer op een bepaald moment het verbale lichaam niet gelijk loopt met het visuele lichaam of wanneer stem en lichaam gescheiden worden door autonoom beeld en geluid. Siccama komt